УДК 94 (575)

А.С. Эркинов

УРТА АЗИЯ – ИДЕЛ БУЕ БАГЛАНЫШЛАРЫ ТАРИХЫННАН БЕР СӘХИФӘ

(М. Мөхәммәдҗанов истәлекләре буенча, 1908–1910 еллар)

Среднеазиатско-татарские (поволжские) связи в сфере образования имеют интересную историю. Многие поволжские татары получали религиозное образование в Бухаре, в Средней Азии. Случалось, также, и обратное. К примеру, туркестанский просветитель начала XX века Муминджан Мухаммаджанов (1883–1964) в юные годы учился в медресе Ташкента. После, узнав о медресе «Галия», в 1908 г. поехал учиться в Уфу. В 1926 г. он опубликовал свои мемуары под названием «Турмуш урунушлари» (Мои жизненные старания). В них на ряду с описанием своей жизни в Средней Азии, он рассказывает о своем пребывании в медресе «Галия». Особо подчеркивает, что учеба в этом заведении и пребывание в татарской среде помогли ему лучше понять мир и свое окружение. Он стал знакомиться с произведениями татарских, азербайджанских и турецких авторов-просветителей. В конце-концов это привело к тому, что у него появился интерес к созданию описания своей жизни в виде мемуаров. В нашей статье будут представлены воспоминания Муминджана Мухаммаджанова и анализ жизни в годы учебы в мадресе «Галия».

Ключевые слова: Средняя Азия, Туркестан, медресе, Ташкент, Уфа, медресе «Галия», Муминджан Мухаммаджанов, мемуар.

Central Asian-Tatar (Volga) relations in the field of education have their own interesting history. Many Volga Tatars received religious education in Bukhara, in Central Asia. The opposite also happened. For example, the Turkestan enlightener of the early twentieth century, Muminjan Muhammadjanov (1883–1964), studied in the madrasah of Tashkent in his youth. After learning about Madrasa-i Galiah, in 1908 he went to Ufa to study in this madrasah. In 1908–1909 he partially studies in Madrasa-i Galiah. In 1926, he published his memoirs entitled “Turmush urunushlari” (“My efforts in life”). In them, along with a description of his life in Central Asia, he describes his stay in Madrasa-i Galiah. He emphasizes that studying in this institution and being in the Tatar environment helped him better understand the world and his environment. He began to get acquainted with the works of Tatar, Azerbaijani and Turkish authors, educators. In the end, this led to his interest in creating a description of his life in the form of memoirs. In our article, memories of Muminjan Mukhammadjanov and an analysis of his perception of studying in Madrasa-i Galiah will be presented.

Keywords: Central Asia, Turkestan, madrasah, Tashkent, Ufa, Madrasa-i Galiah, Muminjan Muhammadjanov, memoir.

Мәгариф өлкәсендә Урта Азия-татар (Идел буе) багланышларының тарихы бик кызыклы. Идел буе татарларының күбесе дини белемне Бохарада, Урта Азиядә алганнар. Шулай ук бу күренешнең киресе дә күзәтелгән. Урта Азия реформаторларының бер өлеше

Идел буенда укыган яки бу төбәкнең мөселман реформаторлары йогынтысын кичергән. Төркестан мөселман реформаторлык хәрәкәте үзенең барлыкка килүе белән күп очракта Госманлы һәм Идел буе реформаторларына бурычлы. Без мондый йогынтының булуын беләбез, әмма аның механизмнарын гына һәрвакыт аңлап бетермибез. Чыганаклар аз. Җәдитче-реформаторларның мемуарлары бу тема буенча аз санлы чыганакларның берсе булып хезмәт итә ала. 1926 елда Ташкентта бер мемуар басылып чыга, анда XX гасыр башы Төркестан мәгърифәтчесе Мөминҗан Мөхәммәдҗановның (1883–1964) студент вакыты һәм алга таба яңа ысуллы мәктәпләрдә мөгаллимлек итүе бәян ителә.

Ул яшь чагында Ташкент мәдрәсәсендә укыган. «Галия» мәдрәсәсе турында ишеткәннән соң, ул 1908 елда, шушы мәдрәсәдә уку өчен, Уфага китә. 1908–1909 елларда ул бераз «Галия» мәдрәсәсендә дә белем эсти. 1926 елда ул үзбәк телендә үзенең «Тормышым иҗтиһатлары» (Турмуш уринушлари) исемле мемуарларын дөньяга чыгара. Аларда Урта Азиядәге тормышын тасвирлау белән бергә, «Галия» мәдрәсәсендә гыйлем алуын да бәян итә. Әлеге уку йортында белем туплау һәм татар мохитендә булу аңа дөньяны һәм үз даирәсендәгеләрне яхшырак аңларга ярдәм итүен ассызыклый. Ул татар, азәрбайҗан һәм төрек мәгърифәтче авторларының әсәрләре белән таныша башлый. Нәтиҗәдә, үзенең тормышы турында мемуарлар язу белән мавыгып китә. Безнең мәкаләдә Мөминҗан Мөхәммәдҗановның истәлекләре һәм аның «Галия» мәдрәсәсендәге уку-укытуны ничек кабул итүе анализланалачак.

XX гасыр башы Төркестан мәгърифәтчесе Мөминҗан Мөхәммәдҗанов (1883–1964) шагыйрь, журналист була. Ул гомере буе Ташкентта яши. Хәзерге Үзбәкстан территориясендәге төрле шәһәрләрдә ул яңа ысуллы мәктәпләр ача (ысулы җәдит) һәм үзе дә аларда укыта. Төркестанның һәм Совет Үзбәкстанының төрле газеталарында журналист булып эшли. Икенче бөтендөнья сугышыннан соң Үзбәкстан ССР Фәннәр академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институтында хезмәт куя (1944–1950).

Мөминҗан Мөхәммәдҗанов Ташкенттә ике мәдрәсәдә укый. «Галия» мәдрәсәсендә укыган үзбәк дусларының йогынтысы астында ул, шушы мәдрәсәдә укырга дип, Уфага китә. Мөминҗан мемуарларында «Галия»дә уку өчен үзенең нинди авырлыклар аша узуын тасвирлаган. Башта ул традицион дөньяга карашка ия традицион мөселман эшлеклесе булган. Әмма Төркестан мәгърифәтчеләре дә аңа «Галия»гә барырга киңәш иткәннәр. Нәкъ менә XX гасыр башында Төркестанда җәдитчелек хәрәкәте көчәя. Һәм мондый дәвернең атмосферасы үзе үк үзгәрешләр тудыра.

1906 елда Мөхәммәдҗанов Бохара мәдрәсәсенә укырга барырга җыена. Әмма анда акчасыз укып булмый. Ул бу хакта үзенең танышына – Төркестанның танылган реформаторы Мөнәүвәр карига (1878–1931) хәбәр итә. Соңгысы аңа Идел буе (Нугай иле) мәдрәсәсенә

барырга киңәш бирә. Билгеле булганча, Бохара, ислам диненең иң мөһим үзәкләреннән берсе буларак, үзенең мәдрәсәләре белән дан тота. Гадәттә, Бохарага укырга Идел буеннан киләләр. XX гасыр башына Россия империясе эчендә барысы да киресенчә була.

Аннан соң авторның Уфадагы «Галия» мәдрәсәсенә укырга кергән элеккеге курсташы аңа бу уку йорты турында сөйли. 1908 елда Төркестан шәкертләренең кайберләре «Галия»дә укый да башлый инде. Алар, Ташкентка барып, Төркестанның әле ачылган яңа ысуллы мәктәпләрендә укытучы булалар.

Мөхәммәдҗановның мемуарларында аның 1895–1925 еллардагы тормышы чагылдырыла. Шулардан 1908–1909 елларда – ул «Галия» мәдрәсәсендә.

Мемуарлар авторы Уфага барырга тели. Шул максат белән, үзен мәдрәсәгә укырга алуларын үтенеп, «Галия» мәдрәсәсе җитәкчесенә хат яза. Һәм уңай җавап ала. Ул Уфа тарафына юл тота. Юлда Төркестан шәһәре аша уза һәм, юллык һәм укырга акча эшләү өчен, 3 айга шунда тоткарлана. Шуннан соң автор Оренбургка китә, аннан – Уфага.

Ул керү имтиханнарын уңышлы тапшыра, әмма уку өчен түләрлек акчасы булмый. Зур тырышлык куеп,түләүсез нигездә алуларына ирешә. Шуңа да карамастан, ул бик зур авырлыклар күреп укый, азык-төлеккә көч-хәл белән акча юнәтә. Авторга ул вакытта нибары 25 яшь була һәм өеннән, Ташкенттан аңа бернинди дә ярдәм килми. Кайвакыт аңа Урта Азиядән булуы сәбәпле дә булышалар. Уфада аңа Бохара кебек изге шәһәре булган илдән килгән кеше итеп карыйлар. Шуңа күрә ул гел Урта Азия чалмасын һәм халатын киеп йөри, бу әле аңа саллы кыяфәт тә бирә.

Мәдрәсәнең уку программасында төп урынны традицион ислам фәннәре алып тора. География, геометрия һәм математика кебек дөньяви фәннәр дә була. «Галия»дә дин гыйлеме белән беррәттән кайбер дөньяви фәннәрнең дә укытылуы М. Мөхәммәдҗановның күңеленә хуш килә. Автор мәдрәсәдә укытуның заманчалаштырып яңартылган системасын да ошата. Аның сүзләренә караганда, «Галия»дә уку аның тормышында бик күп яңа нәрсәләр ача.

Мәсәлән, Галиядә мәдрәсә шәкертләре җыелышлар үткәрәләр. Әйтер сүзләре, үз фикерләре булганнар, башка шәкертләр алдында чыгыш ясау өчен, мәдрәсә идарәсенә кереп, алдан язылганнар. Мемуарларында автор үзенең әлеге җыелышларда нәрсәләр әйтә алу мөмкинлеге турында яза.

1) «Безгә нинди фәннәр кирәк, мин алар турында үз фикеремне әйтер идем?» – дип, беренче соравын бирә.

2) Ни өчен безнең мөселманнар башкалардан артта калган?

3) Уку һәм алга бару өчен безгә нинди мәктәпләр кирәк?

4) XX гасырда хатын-кызларыбызның (ягъни мөселман хатын-кызларының) дөньяви һәм башка белемнәрне (фәннәрне) белмәүләре туры киләме?

5) Мәдрәсәне тәмамлагач, безнең шәкертләр, үз идеяләрен тарату өчен, нинди мөгаллимнәр һәм тагын кемнәр белән хезмәттәшлек итәргә тиеш?

«Галия»дә укыган вакытта мемуарлар авторы, Төркестанда уку-укыту һәм мәгариф системасының тиешле дәрәҗәдә булмавына бик борчыла. Ул болай дип яза: «Миңа хәзер 25 яшь, монда Россиядә миннән күпкә яшьрәк шәкертләр Төркестандагы яшьтәшләренә караганда күбрәк беләләр һәм гыйлемнәре дә күбрәк». Ягъни автор «Галия»дә бераз иркенрәк фикер йөртә башлый һәм үз ватанындагы уку-укыту системасына тәнкыйть күзе белән карый. Автор әйтүенчә, «Галия»дә генә ул үзенең тормышы турындагы мемуарларын яза башлый.

Шуны да билгеләп үтәргә кирәк, Урта Азиядәге ысулы җәдит мәктәпләр мөгаллимнәренең беренче буыны вәкилләре арасында Идел буе татарлары да була. Мемуарлар авторы үзе «Галия»дә ике елга якын укый, аннан соң, матди проблемалар аркасында, укуын ташлый. Әмма Төркестан генерал-губераторлыгына тиз генә кайтырга ашыкмый, Казакъ даласындагы төрле авылларда укытучылык итә.

«Тормышым иҗтиһатлары» авторы Төркестандагы ватандашларының белем ягыннан артталыгында – беренче чиратта, аларның үзләрен, моннан тыш, Россия империясе хакимиятен гаепли.

Россия дәүләте һәм аның Төркестандагы генерал-губернаторлыгы мөселманнарның (җирле халыкның) яңа (ягъни яңартылган, заманча) белемнәр алуын теләмиләр. Шуңа күрә әлеге юлдан барырга, ягъни балаларын яңа мәктәпләрдә укытырга теләүчеләрне эзәрлекләгәннәр һәм утыртканнар. Хакимиятне русларның гына белем алуы һәм һөнәрле булуы кызыксындырган. Хакимият кул астындагы башка милләтләр колларча буйсынырга һәм аз грамоталы булырга тиеш булган. Алар мөселманнарның чиркәүгә баруын, руслар кебек гыйбадәт кылуын телиләр һәм рус халкының йогынтысын арттырырга омтылалар.

Татарларның казакъ һәм үзбәк балаларын укытуын тыйган боерык чыга. Бу империя хакимиятенең татар муллаларыннан куркуын күрсәтә. Алар бит, яңача белем биреп, Урта Азия мөселманнарын да үзгәртә алганнар. Нәтиҗәдә Урта Азия мөселманнары да хакимияткә буйсынудан туктарлар иде. Алга таба автор, Верный шәһәрендә (бу хәзерге Алматы) урыс муллаларының киңәшмәсе узуын раслый (дөресен әйткәндә, авторның «урыс муллалары» дигәндә, кемнәрне күз алдында тотуы безгә аңлашылмый. Россиядәге мөселман авторитетларынмы, әллә рус зыялыларынмы?) Әлеге киңәшмәдә түбәндәгеләр хәл ителә:

1) Татарлар казакъ һәм үзбәк балаларын, таҗикларны укытмасыннар! Без белемле татарларга Төркестанда (ягъни Төркестан генерал-губернаторлыгында) яшәргә мөмкинлек бирергә тиеш түгел. Алар Урта Азия халкы арасында гыйлем таратып, аларның күзләрен ачарга мөмкин. Шулай булганда, безгә Төркестанда бер эш тә калмый.

2) Яңача укыткан мәктәпләрнең мөгаллимнәре инспекторларга үз программаларын һәм дәреслекләрне күрсәтергә тиеш. Аларга кемнәрнең әсәрләре кертелүен белү өчен. Югыйсә, аларга балаларны җыярга һәм укытырга рөхсәт ителмәячәк.

Мемуарлар авторы язуынча, моннан соң ул үзе куллана торган китап-дәреслекләрнең һәм мәктәп программаларының исемнәрен, русчага тәрҗемә итеп, шәһәр инспекторына күрсәткән.

Үзбәкстан Республикасы ҮДА документлары күрсәткәнчә, чыннан да, Төркестан генерал-губернаторлыгына яңа методлы мәктәпләрдә эшләргә дип татар укытучылары килгән.

Иң мөһиме, «Галия» мәдрәсәсе һәм гомумән Идел буендагы тормыш мемуарлар авторына, аның дөньяга карашына бик көчле йогынты ясый. Төркестанга кайткач, ул барысын да чагыштыра һәм үз даирәсенә тәнкыйть күзлегеннән карый башлый. Мисал өчен, ул кылган гамәлләре өчен җирле байларны тәнкыйтьли. Безнең байлар туйларга, күңел ачуларга күп акча тота, дип яза ул. Кайвакыт алар үз акчаларына мәдрәсә яки мәчет тә төзи. Әмма алар Төркестан балалары өчен мәктәп төзүгә бер тиеннәрен дә кертмиләр.

Аның фикеренчә, Татарстанда һәм Азәрбайҗанда байлар акчаларын яңа мәктәп һәм мәдрәсәләр төзүгә тота, һәм анда балаларны яңа метод белән укыталар. Мәсәлән, дип яза ул, Татарстан белән Азәрбайҗанда яшәүче төрки халыкларның күзләре бездән алданрак ачылган. Чөнки аларның байлары яңа мәктәпләр, яңа мәдрәсәләр салалар. Аларда меңләгән бала европача белем аша дөньяны танып белә. Уфа шәһәрендә – «Галия», «Госмания», Казанда – «Мөхәммәдия», Оренбург шәһәрендә –»Хөсәения» һәм Кавказда мөселман мәдрәсәләре бар. Аның фикеренчә, телгә алынган төбәкләрнең хәлле кешеләре яңа мәктәп һәм мәдрәсә төзүгә миллионлаган акчалар сарыф итә. Төркестанның бай кешеләре дә үз халкы өчен мондый игелекле эшне эшли алмаслар иде микәнни? Мемуарлар авторын шушы сорау борчый.

Бөтен китерелгән фактлар күрсәткәнчә, «Тормышым иҗтиһатлары» дип исемләнгән мемуарлар авторы – Төркестан мәгърифәтчесе һәм XX гасыр башы реформаторы Мөминҗан Мөхәммәдҗанов «Галия» мәдрәсәсендә укып һәм Россия мохитендә яшәп, бик күп нәрсәне уңай якка үзгәртә. Әлбәттә, авторның «Галия»дәге тормышын тулысынча сөйләп бирү мөмкин түгел. Шулай да әлеге мемуарларның дүрттән бер өлеше чамасы Мөхәммәдҗановның шушы мәдрәсәдә яки Урал һәм Идел буендагы тормышына багышланган. Киләчәктә мемуарларны рус телендә дә бастырып чыгару урынлы булыр дип уйлыйбыз.

Әдәбият

Дўстқораев Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи (1-қисм. 1870–1917 йил ноябрь). Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 2009.

Муҳаммаджонов М. Турмуш урунишлари. Тошкент: Mumtoz so‘z, 2015.
Муҳаммаджонов М. Турмуш уринишлари. Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1959.

Сукталиев Ф. Уфимское медересе «Галия» // Эхо веков. 1996, № 3 – 4.

Abdirashidov Z. Jadid studies in Uzbekistan after the independence with a bibliography // Asian Research Trends. New Series. 2015. P. 3 – 29.

Baldauf I. Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World // Die Welt des Islams. 2001. Band 41, 1. P. 72 – 88.

Bibliography of Islamic Central Asia. Parts I – III / comp. and ed. by *Yu. Bregel*. Bloomington, Indiana, 1995.

Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia / T. Uyama (ed). Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007.

Frank A. Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education, and the Paradox of Islamic Prestige. Leiden-Boston, 2012.

Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Oxford, 2000.

Komatsu H. From Holy War to Autonomy: Dar al-Islam Imagined by Turkestani Muslim Intellectuals // Le Turkestan russe: une colonie comme les autres? [Cahiers dAsie Centrale 17–18] / S. Abashin, S. Gorshenina (eds.); IFEAC-Cdisud. Tachkent; Aix-en-Provence, 2009. P. 449 – 475.

Pickett J. The Persianate Sphere during the Age of Empires: Islamic Scholars and Networks of Exchange in Central Asia, 1747 – 1917. Ph.D. диссератция, Princeton University, 2015 (рукопись).

Эркинов Афтандил Садирхан улы,
филология фәннәре докторы, Үзбәкстан Республикасы
Министрлар Кабинеты каршындагы Үзбәкстанның
чит илләрдәге мәдәни байлыгын өйрәнү үзәге
әйдәп баручы фәнни хезмәткәре